

V

16487

Бібліотека
М. КОМАРОВА
№ 1390
444

З українського культурного і наукового життя в середині XIX в.

Подав Олександр Грушевський.

280786.
Перед нами 20 томів біографії Погодіна пера Мик. Барсукова¹⁾: двацятий вийшов в сім році й обіймає він — як і всі останні, що обіймають кожний по одному року, — оден рік 1863, рік польського повстання. Таким чином сею многотомовою серією видання далеко ще не закінчено, і воно протягнеться ще на десяток років. Цікаво занотувати, що Погодіну одному випало щастя й честь мати таку докладну й величезну біографію, між тим, як взагалі російська наука дуже бідна докладними й науковими біографіями, наприклад досі нема наукової праці про життя поета Пушкіна й інших більш помітних і впливових діячів, як Погодін.

Не зайвим буде подати кілька заміток про се видання. Задумано воно Барсуковим ще в 1882 р. по намові вдови Погодіна, яка передала йому всі папери свого чоловіка. Перший том вийшов в 1888 р. Задумана з початку була се біографія не так широко, а розросталась з виходом нових томів: перший том обіймає 26 перших років життя Погодіна, перші п'ять томів обіймають всі разом перші 40 життя Погодіна, далі кожний том обіймає по два роки, а останні вже по одному року. Таке поширення видання йшло в залежності не від самої біографії Погодіна, а в залежності від того, що сам автор розширяв рамки видання, й біографія Погодіна зробилась по

¹⁾ Николай Барсуковъ. Жизнь и труды М. П. Погодина, т. I—XX, 1888—1906.

волі — з початку хронікою наукового й літературного життя російського з другої половини сорокових років, а пізніше й взагалі — хронікою суспільного життя — приблизно від кримської війни.

Цікаво занотувати також фінансову сторону видання. Барсуков не мав видавця, чи підприємця на ціле видання. На перші два томи дала гроші вдова Походіна, а дальші томи вже йдуть на випадкові й різнородні фонди: томи III—VIII друкував Барсуков на власні гроші, IX і XV на уваровську премію Академії Наук (отриману двічі), X—XIV на гроші фінансиста Мамонтова, XIX на гроші отримані від дітей Т. І. Філіпова і т. и. Треба занотувати й енергію й витревалість автора, що взяв ся вести таке видання, не маючи на се певних фондів, й потім не кидав, коли гроші вичерпували ся.

Для ширшої сьогочасної публіки праця ся має значінне, певне, не як біографія майже забутого Походіна, а як хроніка російського літературного і наукового життя, а потім, пізніше — й взагалі життя російської суспільности. Барсуков сам — консерватор і з його оцінками й освітленням діячів і фактів не завжди можна згодитись, але він совістно користується своїми джерелами, наводить їх цілі уступи, нарешті ігрує, як совістний хроніст, цілі купи фактів з різнородних, іноді доти невідомих джерел — і се робить його книгу корисною і для читачів інших поглядів, ніж має сам автор. Оброблена більш зручно, ся праця може-б мала подекуди прикмети памфлета, але поки що автору не можна закинути натягання фактів під певну прийняту їм схему. Основна хиба його в іншому — бажаючи зробити хроніку сю більш повною й корисною, він детально застановлюється на подіях, що мали дрібне значінне суспільне, а бажаючи використати усі свої джерела, він не відрізняє більш важних свідощів від менше чи цілком неважних, ігрує п'ять-шість, там де досить лиш двох, і се перетяжує працю і втомлює читача.

З великої маси фактів, чи вперш наведених автором, чи вибраних з відомих вже джерел, я вибираю декілька цікавих епізодів з історії українського суспільства, ігруючи їх коло імен колишніх українських діячів — Максимовича, Бодянського й Костомарова¹⁾.

¹⁾ Нотки на працю Барсукова зроблені просто вказівкою тома (римським) і сторони (арабським числом).

І. Максимович і Погодін.

Максимович і Погодін — се сполучення може показатись дивним з першого погляду. Що було в них спільного? З одної сторони — м'який чулий Українець з поетичною вдачею, з другої — практичний реаліст Росіянин. Максимович з міцними, глибокими симпатіями до рідного, місцевого — й централіст з переконанням про безперечну висшість свого московського не тільки над чужим провінціальним, але й над західно-європейським. Нарешті два вчені, що в історичнім студіюванні трималися ріжного методу, приходили до відмінних висновків в спірних питаннях і часто через те полемізували між собою. Се, здавалось би, люди зовсім далекі один від другого, але в дійсності вони були все життя в великій приязні між собою.

Максимович був один з давніх і щирих друзів Погодіна. Порівнюючи наведені у Барсукова листи Максимовича з надрукованими раніше листами Погодіна, легко зазначити різницю в відносинах одного до другого. М'який Максимович любить більш чуло й ніжно, ніж тверезий прозаїчний московський його друг. Доводить ся висловити своє співчуття з приводу якогось горя чи просто побажати здоров'я й успіху — у Максимовича се виходить більш сердечно, більш глибоко¹⁾.

Почавши ся майже відразу, ся приязнь між ними міцна була все життя. Максимович в своїх листах висловлював завжди глибоку сердечну симпатію до Погодіна, як до людини. І в Києві й на хуторі Максимович чуло прислухується до московських звісток й завжди — в годину радості чи горя для його московського друга — звертається до нього зі своїм виразом сердечного співчуття.

Листування їх повне обоюдовісних сповіщень про наукові інтереси, про задумані чи початі наукові праці, нарешті про особисте життя²⁾. Всякий свій новий твір Максимович зараз же

¹⁾ Почуття глибокої симпатії до Погодіна чуємо у всіх листах Максимовича, навіть коли йому доводиться ся виговорювати чи доводити помилки свого кореспондента. Вирази як — „возлюбленный друге Погодине!“ XIX, 386 — зустрічаються ся дуже часто. Кілька прикладів: „да не отпадетъ отъ пріязни твоей преданный тебѣ Максимовичъ“ — V, 44. „Какъ жалко и больно миѣ даже до сего дня, что я прозывалъ тебя“ — VII, 60 і т. д.

²⁾ Ставлення Погодіна — й офіційне й суспільне було ліпше, ніж Максимовича: професор московського університета, він був відомий

посилає Погодіну, бажаючи від нього критики твору й розбору поглядів¹⁾. І хоча Максимовичу не раз доводилось нотувати помилки свого вченого друга, але всеж таки він був високої гадки про критичні здібності Погодіна.

Окрім загальної приязни, окрім спільності наукових інтересів — оба працювали над історією давнішого часу, над тими-ж самими питаннями, — була й ще одна спільна риса. Вони вважали один другого товаришами по напрямку²⁾, вченими одної школи: в сій повільній розвою російської історіографії, в сій зміні нових методів студіювання, нових впливів і на-

і в ширших московських верствах, як вчений і суспільний діяч. Але разом з тим він був дуже самолюбний і бачив приводи для невдоволення й скарги на молодше покоління, що не вмів і не хоче шанувати старших, шанувати авторитети, — навіть коли сього в дійсності й не було. В порівнянні з Погодіним Максимовичу жилося важче й трудніше, бракувало часом і матеріальних засобів життя. Через те часто в листах Максимовича чуємо отсе почуте суму за своє невдале життя; але він не підкреслює, не виставляє сього на очі людям, і коли часом вихопить ся гірке слово — закінчує вже шуткуючи вказівкою на свою фортуна. Див. в моїй статі „М. А. Максимовичъ“ с. 7—8, ще приклад: „Тамъ все — пише Максимович про київську археографічну комісію — председательская воля и дѣлопроизводительное исполненіе: тотъ хватаетъ звѣзды, а другому достается что иное, въ томъ числѣ — петличная вмѣсто нашейной; а нашего брата до сихъ поръ отбывали только одобреніями, одобреніями и обѣщаніями, которыя до сихъ поръ не исполнились IX, 166. Береги здоровье... я поздно слишкомъ за это хватился, какъ сталъ невидущій и небѣгущій, — а теперь только наслаждаюсь только листомъ въ супъ (1843), VII, 269.

¹⁾ „Пусть и не согласенъ со мною ты, но, братъ любезный, пора сказать твое мнѣніе ученое, когда ни одинъ журналъ не далъ ничего кромѣ обычныхъ имъ бранчливыхъ статей“ — V, 45 (се про розвідку „Откуда идетъ Русская земля“)... „Вѣдь ужъ теперь отъ Погодина Русская исторія должна быть не то, что его прежняя или Устряловская. Она должна быть монументальная, должна быть цѣльнымъ, изряднымъ изданіемъ, поэмою“ IX, 93. Але Максимовичу доводило ся нотувати помилки й нетактовності Погодіна: хоч він і підкреслює у Погодіна „ученую вѣротерпимость мнѣній, какую показалъ ты распространеніемъ Эвершины и Венелевщины со всѣмъ противоположнымъ твоему мнѣнію“ (V, 43), але в иньшій місці М. щиросердечно зазначає: ты другъ исторіи — всякъ знаетъ это, какъ дважды — два четыре; но почему же ты не другъ, кто не такъ думаетъ, какъ ты. Не сердись на меня за эти непустыя тебѣ слова... IX, 145, пор. в статі „М. А. Максимовичъ“, с. 10—11, 22, 40—41.

²⁾ Погодін Максимовичу: „Я радуюсь вообще на твои работы. Все мы же. А молодые?...“ V, 46.

прямів, історичних схем і світоглядів, вони почували себе вченими старої марки, чужими отсім історичним „ересям“, уживаючи відомий вираз Погодіна, і ставили ся підозріло до сих нових поглядів. Признаючи за автором праці талановитість чи заслугу в збиранню джерел і матеріалів, вони підозріло приймали всяку пробу утворення нової історичної схеми, нового порядкування основних поглядів чи нової комбінації давніх тезисів. Розбираючи якомсь історичні праці Максимовича, Погодін висловив своє вражіння від них порівнянням узятим з сюжетів російських казок: як приємно, каже Погодін, мов після блуканини в страшнім дикім лісі, повнім різних страховищ і небезпек, почути нарешті „руській духъ“¹⁾: так ставив ся Погодін до нових напрямів і методів в тодішній російській історіографії.

Ворожо дивив ся Погодін й на діячів нової літератури й критики. Відомі його дуже різкі слова про Белінського, голови тодішньої ліберальної критики²⁾. У Максимовича не зустрічаємо таких різких осудів: він взагалі не був швидкий на гострі слова — але він співчував таким виданням, як Погодінський „Москвитянинъ“ і вважав дуже користним його консервативний напрямок супротив нових впливів в літературі і в критиці³⁾.

І в історичних працях, і в своїх публіцистичних памфлетах і в виданню часописи — Погодін завсідн був репрезентантом „русского духа“, се не раз занотовує й Максимович в своїх листах⁴⁾: „руській духъ“ — головна риса, основа світогляду Погодіна. Але сього не можна в тій самій мірі прикласти до Максимовича, і Барсуков — ставлячи його поруч з Погодіним і Шевирьовим, робить тут помилку⁵⁾. Як Максимович сам висловлює ся в листах про свої погляди і як можна простежити в його віршах і статях — в сих поглядах було досить спільного з поглядами Погодіна, але була й велика різниця. Хоч як Максимович міцно чув свій духовний зв'язок з московським університетом, з московськими науковими й літе-

¹⁾ V, 47. ²⁾ VI, 81.

³⁾ „Впрочемъ, если — сверхъ чаянія — заварить „Москвитянина“ — то и я не премину подкинуть въ него дробокъ чумацкой соли, а можетъ быть и цѣлого чабака всунуть, а коли размахнется рука, то и галушку для писального горла“, V, 111. Пор. VI с. 62 (истинно усладительно читать), с. 63, V, 107, VII, 268, IX, 394, XIV, 352.

⁴⁾ Нпр. V, с. 8, 10, 44, 130 і т. д. ⁵⁾ VI, 62.

ратурними кружками¹⁾, ще міцнійше був зв'язаний Максимович з Україною, її сьогочасним і минулим життям.

Українські симпатії Максимовича були дуже глибокі й міцні. Ще будучи фаховим ботаніком, Максимович видає збірник українських пісень (1827 р.), перший — по тим часам — науково виданий збірник пісень, і ціле се видання, — від передмови до кінця, переняте горячим коханням до рідної мови, рідної пісні. Максимович міг би повторити про себе відомі слова Гоголя про своє замилування до рідних пісень: „моя радість! жизнь моя, пѣсни!“²⁾.

Припадково змінивши свою московську катедру ботаніки на київську катедру „русского языка и словесности“, Максимович цілком захоплюється стариною українською взагалі й славним минулим самого Києва, його археологією й топографією. Максимович дорожить кожним відгомонам далекого минулого, кожним спомином, кожною пам'яткою, і невтомно дбає про те, щоб заховати від знищення монументальні й письменні останки старини. Він працює і в історії і в історії літератури, розробляє питання археології й історичної топографії, збирає документи й комбінує звістки про місця того або иньшого давнього монастиря чи села, невтомно працює — не тільки як талановитий вчений, що приїхавши в чужу країну, знайшов дуже багато цікавого й захопився сим новим для нього світом, — ні, ві всіх працях Максимовича ми чуємо щирю любов Українця до свого краю, до його минувшости, котрому так боляче, що ся минувшість забута і занедбана не тільки людьми взагалі, але й навіть вченими.

Але підкреслюючи щирі й глибокі симпатії Максимовича до України, його замилування її старовиною й сум з приводу її сьогочасного стану³⁾, ми всеж таки не можемо назвати Мак-

¹⁾ Див. в моїй статі „М. А. Максимовичъ“, с. 8—10.

²⁾ Нпр. пише М. про себе: „...перебирая только украинскія пѣсни и наслаждаясь ими до упоенія. Фу, братецъ, какъ это хорошо, неописанно хорошо! Сколько души и жизни отозвалось въ этихъ звукахъ...“ V, 359, в иньшій місці: „языкъ развязывается и рука размахивается и тянется то къ старинѣ Кіевской, то къ языку Русскому, а всего охотнѣе хватается за пѣсни украинскія“ (1843), VII, 268.

³⁾ Нпр. „правственный упадокъ моихъ земляковъ наводитъ скорбь на душу мою: но онъ ей Богу не отъ горѣлки“ — VII, 61 (1843): замітка на слова Погодіна про сучасних Українців — після вражін з по-дорожі й переїзду через Україну.

симовича навіть українофілом, — се була-б помилка. Він і сам тримав ся окремо від українофілів — наприклад під час полеміки Костомарова з Погодіним він підтримав Погодіна супротив Костомарова¹⁾: справді, тут і давня дружба, і почуте солідарності з ученим старої школи супротив нових впливів і поглядів, але всеж таки з цього і з інших фактів ясно, що Максимович не вважав українофільство близьким для себе. В листах до Галичан Максимович вважає цілком зрозумілим і природним прийняте народньої української мови за літературну, але здержуєть ся зробити такий же вивід і для російських Українців. Любячи щиро й глибоко рідну Україну, Максимович всеж таки не поділяв гадок і плянів українофілів про самостійну українську мову, літературу й науку: се знав і Погодін і він звертаєть ся до Максимовича намовляючи його „образумить“ українофілів редакції „Основи“²⁾.

Максимович за покликом Погодіна — образумлювати-ме українофілів „Основи“ — се здавало ся-б іронією, і до цього не прийшло, але Погодін знав добре погляди свого товариша³⁾. Вчений Українець міг би прикласти до себе відомі слова Гоголя, що він властиво не знає, яка в нього душа — українська чи російська: так багато міцних звязків сполучали його з російським життям, культурою, наукою. Старі суперечки України з Москвою — се річ минула, річ історії; сьогочасна різниця індивідуальності двох народів Максимовичеві промовляла мало: сі різниці, сі індивідуальні відмінні щезали для нього в синтезі єдиної сьвятої Руси⁴⁾ й він не повторив би навіть слов Гоголя про культурну осібність Київа — „онъ нашъ, онъ не ихъ, неправда ли?“, а скорше прийняв би вираз Погодіна під час його полеміки з „Основою“, що Київ не може бути українським, бо він однаково спільний і Українцям і Росіянам.

2. Бодянський.

На ювилей Погодіна, висловлюючись з великою пошаною про наукову й суспільну діяльність ювілята, Бодянський з подякою згадав, який добрий був для нього Погодін з самого

¹⁾ Пор. в статі „М. А. Максимовичъ“, с. 10—11.

²⁾ Дивись нижше прим. 1 на ст. 13. ³⁾ XX, 332.

⁴⁾ Пор. в статі „М. А. Максимовичъ“ с. 15. Занотуємо також вказівки М. в статі його за Гоголя супротив обвинувачень Куліша — наведені в XVIII, 129—131.

початку знайомости. Нераз доводило ся Бодянському сварити ся й потім знов мирити ся з Погодїним, але ніколи не забував він тої симпатії, з котрою зустрів його колись, ще студента, Погодїн. Рано помітивши в молодому студенті здібности до самостійної наукової праці, Погодїн вже не спускав його з очей і не мало причинив ся пізнійше до обрання Бодянського кандидатом на катедру славістики.

Будучи в університеті, цікавив ся Бодянський історією: викладав тоді російську історію ще Каченовський, відомий репрезентант т. зв. скептичної школи російської історіографії. Сі скептичні погляди на давню історію, обяснення минулого з становища скептиків і сувора критика загально прийнятих поглядів — се все робило вражіння на слухачів, і вони, пишучи студентські праці на теми з історії, проводили в них звичайно погляди скептичної школи. Написав і Бодянський таку працю — „О мнѣніяхъ касательно происхожденія Руси“. Цікаво, що й пізнійше Бодянський, вже займаючись иньшими працями й змінивши в дечім свої погляди, готовий був боронити принципіально виводи отсеї своєї праці від критики оборонця звичайних поглядів — Буткова¹⁾.

Иньші інтереси Бодянського лежали в області української народньої поезії. Він сам збирав пісні українські й назбирати встиг їх дуже багато²⁾. Застановляючи ся над аналізом українських пісень, Бодянський розглядав також разом і народні пісні иньших славянських народів: так повстала тема його магістерської праці — „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“ (1837). І ранійше ставило ся питання про звязок загального характера української народньої поезії, народніх пісень з самою історією українського народа, але Бодянський поставив задачу більш широко, взявши для порівняння й народні пісні

¹⁾ V, 403, листи до Погодїна: „Миѣ теперь не до студенческихъ продѣлокъ, хотя могу сказать, что сочиненіе писано мной тогда по крайнему моему разумѣнію и съ спокойною совѣстію. Я никогда не отрекусь отъ него, не смотря на то, что о многомъ теперь я совѣмъ иныхъ мыслей... Я готовъ защищать свои старые грѣхи, только противу подобныхъ обличителей, какъ Руссовъ и его братія, вовсе не умѣющихъ владѣть мечемъ наѣздника, и то для потѣхи православныхъ и науки старыхъ неукровъ...“

²⁾ Бодянський згадував про 8 тисяч українських пісень в своїй збірці, але Максимович висловив свій сумнів про таке велике їх число і питав Погодїна, чи се дійсно так, V, 102.

иньших Славян. Для тих часів се була дуже замітна праця і вона звернула на автора увагу.

Разом з тим працював Бодянський і над дорученим йому Поґодїним перекладом Шафарика „Славянских Древностей“ — вийшов сей переклад р. 1837—1838¹⁾. І дисертація й переклад причинили ся до репутації молодого вченого, дали йому славу талановитого славіста і таким чином дали напрям його будучій науковій карері. Коли зайшло питання про приготування професорів для будучих університетських катедр славістики, московський куратор Строганов від себе рекомендовав Бодянського для московського університета; сей вибір був затверджений, і Бодянський отримав наукову командировку в славянські землі (1837 р.).

Дуже швидко вибрав ся Бодянський в наукову подорож. Ще по дорозі, їдучи на Прагу через Київ і Волинь, він оглядає бібліотеки — Семинарську в Переяславі, а в Києві — Софійську, Братську, Михайлівську. В Переяславській семинарській знайшов Бодянський два харатейні євангелія, а в київських позанотував цікаві уступи в старих книжках і рукописах²⁾.

В листах Бодянського до Поґодїна ми знаходимо багато фактів для характеристики життя молодого вченого підчас наукової подорожі. За дану йому наукову задачу узяв ся він з незвичайною енергією, бажаючи передовсім найбільше побачити в наукових цілях, найбільш пізнати. „Я не ворочусь къ вамъ безъ того, чтобы не говоритъ на всѣхъ нынѣшнихъ словенскихъ языкахъ“ — пише він Поґодїну з Праги³⁾. Дійсно, молодий славіст працював, не жалуючи здоров'я, й встиг багато зробити за короткий час.

Працюючи в Празі під проводом Шафарика, Бодянський з великою пошаною й симпатією згадує про чеського вченого, підносячи його великі знання й невтомну енергію серед важких матеріальних умов життя. З свого боку й Шафа-

¹⁾ Запонуємо, що переклад сей звернув увагу тодішньої „Бібліотеки для читання“ і Бодянський досить остро, хоч коротко відповідав на її критичні уваги, між иньшим про російську мову перекладу Бодянського, V, 95—98.

²⁾ Листи до Поґодїна, V, 100—102 (цікава замітка про себе — „я таки довольно порядочно смыслю въ Малороссійской исторіи...“).

³⁾ V, 106 (з видання „Письма къ М. П. Погодину изъ Славянскихъ земель“). А се дрібничка для характеристики життя Бодянського: „отъ чая я отказался и остался при одной водѣ...“ V, 105.

рик від першої стрічі прийняв дуже щиро перекладчика його Древностей й далі був для нього прихильним¹⁾.

Серед своїх занять славістикою Бодянський всеж таки не забуває Москви і з живою цікавістю прислухається до звісток з її наукового і літературного життя: так з великою симпатією зустрів він звістку про задуману Погодіним часопись, співчуває його замірам і плянам і бере на себе в будучій часописі відділ про славянські народи.

З глибоким сердечним жалем відповідає Бодянський на звістку про смерть С. Строева й про вмираючого від сухот Станкевича. Й се гірке почуте невіджалованої втрати молодих й талановитих людей тим більше в сім листі Бодянського, що й він сам був важко хорий і бачив на власні очі всю невідрадіність важкої хвороби й — може бути — смерти одному далеко від своїх на чужині, між чужих людей. Яким важким почутем глибокого одчаю перед несподіваною смертю серед початих студій і праць дише лист Бодянського до Погодіна з Фрейвальдау в маю 1840! Але кінчилось щасливо, небезпека минула й закінчивши свою наукову подорож Бодянський в вересні 1842 р. почав в московському університеті свої лекції²⁾.

Не розбираючи взагалі наукової діяльності Бодянського під час його професорства в московському університеті, треба занотувати ще один епізод з його життя — се редагування „Чтеній“ московського Історичного Товариства з огляду на уміщені тут Бодянським важні джерела для української історії.

Виступаючи з московського університета, Погодін зрік ся також і секретарства в історичнім товаристві, рекомендуючи замість себе Бодянського. Бодянський дійсно більшістю був вибраний на секретаря й разом з тим перейняв і редагування видань товариства (1845).

Між окремими виданнями, між иньшим, порішено було видати літопись Величка. Були деякі непорозуміння з сього приводу з Погодіним³⁾, властителем манускрипта, але нарешті їх уладжено, й здається Бодянський думав виданням Величка розпочати цілу серію джерел для української історії⁴⁾. Але

¹⁾ Епізод з поданими Бодянським звітками про матеріальні умови життя Шафарика — V, 193—196.

²⁾ Листи Бодянського до Погодіна під час подорожі видані в книзі „Письма къ М. П. Погодину изъ Славянскихъ земель“ і звідти наведені уривки в V і VI.

³⁾ VIII, 150—152, 154. ⁴⁾ VIII, 399—400 (1846).

з 1846 р. почали виходити „Чтенія“, завдяки енергії¹⁾ Бодянського ставши тепер реґулярним й більш науково цікавим органом московського товариства, і Бодянський порішив частину місця присвятити джерелам української історії.

Ми знаємо, що Бодянський не тільки офіційально був професором славістики, але й сам щиро цікавився славянським світом; з другого боку українські інтереси його завсіді були міцні, й переглядаючи перші книжки Чтеній, коли їх заповняв майже виключно сам Бодянський, ми ясно бачимо тут сполучення славянських і українських інтересів видавця; його власні статі по славянським темам і переклади творів Шафарика, Полацкого, Суровецького йдуть разом з джерелами й статями по питанням українським²⁾.

Треба було передовсім звернути увагу читачів на се видання, призвичаїти публіку до публікації своїх фамілійних паперів, до посилення їх на перегляд редакції чи для друку. Бодянський мав се на увазі — він зазначає се і в самих Чтеніях і разом з сим, посилаючи „Чтенія“ на Вкраїну, зазиває своїх кореспондентів до участі в сьому виданню. „Пора уже, давно пора не скривать подобнаго рода богатствъ подъ спудомъ и тѣмъ сколько можно облегчить изученіе и познаніе исторіи Южныхъ Руссовъ для всѣхъ и каждого, особенно же для самыхъ Русскихъ“ — пише Бодянський нпр. в передмові до „Исторіи Руссовъ“. Ті-ж самі гадки проводить він і в приватних листах і закликаючи до співучасті в „Чтеніяхъ“, додає: „если между своими не будетъ взаимности, то отъ кого же прикажете ждать ее? Ужели отъ чужихъ?“ „Для первой (т. е. Южной Руси) тружусь почти въ каждой книжкѣ своего журнала — пише він Сахарову — если Богъ поддержитъ, на-

¹⁾ Див. нпр. лист Сахарова Кубарьову: „...хвала Бодянскому. Дай Богъ, чтобъ съ него началось возстаніе и новая эпоха... Духъ бодрости и терпѣнія пошли, Господи, Бодянскому...“ Бодянський щиро дякував за сі добрі бажання Сахарова: „какъ мыъ васъ благодарить за ваше слово, согрѣтое такимъ сочувствіемъ къ моему дѣланію“... Симпатизував тодіж Бодянському й Кубарьов. Барсуковъ, Русскіе Палеологи.

²⁾ Один з перших звернув увагу на нові „Чтенія“ Куліш, але він разом з тим зауважив, що незручно розпочато публікації українських історичних джерел з „Исторіи Руссовъ“, і з свого боку рекомендував для видання „одинъ украинскій современиый мемуаръ о войнахъ Хмельницкого и о междуусобіяхъ, бывшихъ въ Украинѣ по его смерти“ VIII, 401 (лист до Погодіна).

дѣюсь сдѣлать многое...“¹⁾.

Але сей спеціальний інтерес видавця „Чтеній“ до українських матеріалів звернув увагу й занепокоїв московських археологів та істориків. Се здавало ся деяким з них образливим; їм привиджувала ся в тім якась спеціальна інтрига зі сторони зайд-Українця, що навмисно — мовляв — не друкує більш цікаві джерела й статі по російській історії. Відносини до Бодянського міняють ся, й ті самі, що висловляли йому подяку за енергію й вдатне редагування, тепер обкидають його докорами, а в приватних листах навіть досить некультурними лайками, не забуваючи при тім підкреслити прикметник „малороссийский“ чи просто „хохолъ“²⁾.

Ся зміна відносин до Бодянського дуже ясно проявила ся з приводу т. зв. Флетчерової історії, цілком несподіваного випадка, який звернув на Бодянського увагу всього тодішнього інтелігентного круга, викликав симпатії цілком сторонніх людей, звязавши імя мало відомого професора з загальним питанням про свободу науки³⁾.

Цікаво, що сам Бодянський знав, як иноді поруч з науковими інтересами треба ще рахувати ся з иньшими, далекими від науки обставинами. Так наприклад він досить побоював ся друкуючи „Історію Руссовъ“ з приводу її репутації й автономних її тенденцій: він вагав ся почати видання, але почавши й потім всеж таки думав, що може доведеть ся згодитись на деякі скорочення чи відміни в тексті. „Історія Руссовъ“ пройшла цілком без перешкод, але з Флетчером цілком несподівано трапила ся біда⁴⁾. Бодянському було предложено перейти в казанський університет, він побоював ся навіть адміністративної висилки в північну Росію, до Вологди, але від казанського університета відмовив ся й вийшов цілком з уні-

¹⁾ Передмова до „Історіи Руссовъ“. Барсуковъ, Русскіе Палеологи. Порівн. Кіевская Старина, 1887, IV і 1899, VII.

²⁾ X, 154—155 й Барсуковъ, Русскіе палеологи.

³⁾ Нпр. Никитенко: „...Строгановъ — по выраженію Гоголя — пагидилъ Уварову, Уваровъ Строганову. Это въ порядкѣ вещей на Святой Руси... Но зачѣмъ погибла книга Флетчера — книга полезная для нашей исторіи? За что пострадалъ секретарь Общества — Бодянский, котораго велѣли удалить въ Казань? За что парализовано Общество, оказавшее немало услугъ науки?“ X, 160—161 (в „Дневника“ Никитенка). Уваги Хомякова, X, 173. Відносини Самаріна — X, 163.

⁴⁾ Епізод з Флетчером переказано в X, 154—173.

верситету. Несподівано, заходами ір. Строганова справа скінчила ся ліпше, Бодянському можна було знов зайняти свою катедру в московськiм університетi, але редагування „Чтенiй“ всеж таки лишилось на довший час в руках Беляєва: пізнійше вернув собі Бодянський i „Чтенiя“, але всеж таки перші роки „Чтенiй“, перша доба редагування їх, завдяки зібраним й надрукованим там матеріялам по українськiй історiї, лишить ся на завсiди памяркою зусиль й енергiї Бодянського коло систематичного публікування українських джерел.

3. Костомаров i полеміка в російських часописах з українофілами.

Стара полеміка про українську мову й самостійний культурний розвій української людности стала більш горячою й живою в 1861 р. Почалось тепер з видання Основи, яка при своїй уміркованій програмі, всеж таки показала ся підозрілою i шкідливою більшості російської інтелігенції. Тільки що почало ся видання Основи, як Погoдiн вже почав на неї скаржити ся Максимовичу, щоб той вплинув на „ослѣпленных“ видавців нової часописи¹⁾. Погoдiн бачить в замірі петербурської громади, в програмі Основи таї в її статях заклик до поділу мови, літератури i всього культурного життя i вважає такий поділ дуже шкідливим²⁾.

Иньшу сторону підносив в сій справі Катков: він доводить, що українська мова в творах української інтелігенції цілком штучна i в своїм замірі утворення української літературної i наукової мови ся українська інтелігенція іде хибним шляхом, іде супротив вимог i вказівок реального народнього життя: в сій справі, по гадці Каткова треба йти навпаки, за „писателями Червоной Руси“, які дбають — по Каткову — зробити свою літературну мову більш подібною до літературної російської³⁾.

¹⁾ „Да что ты нехватишь по лбу ослѣпленных!“ Письма М. П. Погодина къ М. А. Максимовичу с. 79, XVIII, 124.

²⁾ „Что ватѣвають малороссійскіе то писатели? Тамъ силятся соединить ся Неаполь съ Пiемонтомъ, и Венецію съ Римомъ, а мы хотимъ дѣлится въ Полтавѣ, Курскѣ, Воронежѣ, Кіевѣ! Пусть воздѣлывается языкъ, процвѣтаетъ литература, развивается жизнь, — а дѣлится то для чего?...“

³⁾ „Языкъ, употребляемый южно-рускими писателями въ Галиціи, гораздо ближе къ нашему литературному языку, чѣмъ то Малороссійское нарѣчіе, какимъ пишутъ наши украинскіе литераторы. Каждый изъ насъ совершенно легко можетъ читать все, что пишется на южно-рускомъ“

Більш повно висловив ті самі гадки російських централістів, з своїм звичайним завзятем Іван Аксаков: він пише до Костомарова, що не бачить можливості для існування окремої української літературної мови й не хоче ніяких штучних проб розірвати цілість загально-руського розвитку й відвести українських письменників від писання по російськи. Й разом з тим Аксаков кидає Костомарову докір в націоналізмі, племеннім егоїзмі й вузості, штучнім самообмежуванню. Закінчує він ефективною вказівкою, що все суперечить життю й історії¹⁾. З об'єктивного становища Аксаков признає за українською інтелігенцією право на уживане рідної мови, але не утримався від злого закиду про грецьких героїв і богів в українськiм кожусі, закиду злого і безпідставного.

В порівнянні з Катковим Аксаков висловлюється більш м'яко, лагідно, не заперечує²⁾ за українською інтелігенцією права плекати рідну мову, але тримаючи ся в душі погляду, що окрема українська література непотрібна й шкідлива, чи міг він далеко відійти від „точки государственной принудительности“³⁾, на яку потім стали різні критики українського літературного руху?

нарѣчи, равно, какъ и русскіе люди въ Галиціи совершенно свободно и съ особенною охотою читають русскія книги. Писатели Червонной Руси стараются болѣе о томъ, чтобъ сблизить свое нарѣчіе съ литературнымъ, не слѣдуя примѣру нашихъ украинскихъ литераторовъ, которые передразниваютъ всѣ оттѣнки и тоны народнаго говора“. Современная Лѣтопись 1861 г., XVIII, 124.

1) Я не вѣрю въ возможность образованія Малорусскаго общаго литературнаго языка, — кромѣ чисто-народныхъ художественныхъ произведеній, — не вижу къ этому никакой возможности, не желаю и не могу желать никакихъ искусственныхъ попытокъ нарушить цѣльность общерусскаго развитія, отклонить Малороссійскихъ художниковъ отъ писанія на русскомъ языкѣ. Слава Богу, что Гоголь жилъ и дѣйствовалъ раньше, чѣмъ возникли эти требованія: у насъ не было бы „Мертвыхъ Душъ“; вы бы или Кулишъ наложили бы на него путы племеннаго эгоизма и сѣзуили бо его горизонтъ кругозоромъ одного племени! И какая, признаться сказать, звучитъ во всемъ этомъ фальшивая нота... Чувствуете ли вы, какъ все это противорѣчитъ жизни и исторіи! Но, разумеется, никто изъ насъ никогда не хотѣлъ и не думалъ мѣшать вамъ. Пишите, сколько угодно, переводите Шекспира и Шиллера на малорусское нарѣчіе, одѣвайте героевъ Гомера и греческихъ боговъ въ Малороссійскій кожухъ — вольному воля!“... XVIII, 124—125 (з видання листів Аксакова).

2) Хоч ся заява — „никто изъ насъ никогда не хотѣлъ и не думалъ мѣшать вамъ“ не ясна: хто се „ми“ — „изъ насъ“?

3) Вираз Костомарова.

„Для мене малороссь і великороссь одно — рускій“ пише на иньшій місці Аксаков: „і потому никакого союза или федерации и т. п., я тутъ не предполагаю“¹⁾. Через те співчуваючи культурним змаганням Українців в Галичині²⁾, Аксаков підкреслює їх симпатії до Росії й так страшно обурюєть ся на статтю Мик. Чернишевского³⁾ про літературні змагання галицьких Українців. Але в аналогічній справі⁴⁾, — що до культурного розвитку Українців в Росії — ставить Аксаков певну умову, щоб національна основа такого розвитку не шкодила культурній „общерускій“ єдності. Через те Аксаков обмежує самостійну українську літературу лише межами народньої осьвіти⁵⁾, й ви-

1) „Я знаю лично всю колонію петербургскихъ Малороссійскихъ „патріотовъ“. Это именно „патріоты“, а не народные люди. Они мечтають о раздѣльности и о федерации и чувствуютъ влеченіе къ Полякамъ, но эти послѣдніе не умѣють пользоваться ихъ расположеніемъ и сдуру не признають Малороссію“... Лист Аксакова до Кохановської, XVIII, 141 (листування з Кохановською видано в часописі „Русское Обозрѣніе“ 1897 р.).

2) „Въ Галиціи я былъ... Нужно имѣть каменное или Польское, но не Малорусское сердце, чтобы не сочувствовать стремленіямъ народа, который страданіями своими выработался до потребности ограничить свое племенное самолюбіе... А вы его подчуєте особностями..“ Лист до Костомарова, XVIII, 134.

3) Стаття эта — „оскорбляя Галичанъ въ самыхъ задушевныхъ, теплыхъ ихъ стремленіяхъ осуждаетъ ихъ старанія писать русскимъ литературнымъ языкомъ, предлагаетъ имъ держаться Малороссійской племенной особности“... стаття Аксакова „День“ 1861, XVIII, 133.

4) Сю ріжницю в відносинах Аксакова до українського відродження в Галичині і в Росії зауважила йому самому в листах своїх Кохановська, наприклад вона пише: „Хомяковъ встрѣтилъ горячимъ привѣтомъ проповѣди Гречулевича на Малорусскомъ языкѣ. „Русская Бесѣда“ объявила, что ей дорога всякая народность: вы сами и вашъ „День“ думаете быть (и должны быть) пріемниками и распространителями идей „Русской Бесѣды“ и высокаго чувства Хомякова. А между тѣмъ, что выходите на дѣлѣ? Вы и „День“ въ открытой непріязни съ представителями заявляющей себя Малорусской народности...“ Або в иньшій листі: „въ васъ, такомъ логическомъ, какая это непослѣдовательность? Вы хлопчете о пробужденіи, о поддержаніи литературы въ Галиціи, а литературное пробужденіе Малороссіи не встрѣчаетъ въ васъ никакого привѣта и ни слова участія“... XVIII, 138—139.

5) В листі до Кохановської в приводу наведеного нею погляду Потебні на мету окремої української літератури, XVIII, 137—139, занотуємо тут, що для української мови в межах народнього ужитку Аксаков бачить велику задачу в західній Росії в боротьбі з польськими культур-

таючи українські казання Гречулевича, ворожо дивить ся на Чорну Раду й інші літературні твори по-українськи для інтелігенції, бо для інтелігентних читачів має бути лише одна мова: нема чого вважати на місцеві відзнаки мови, бо й московської мови добре не зрозуміють, може бути, Рязанець і Новгородець.

Критиком „Основи“ разом з цілим українським літературним рухом виступив також і славіст Ламанський. Батарею доказів і аргументів против окремої української літератури доповнив він ще вказівкою на спільну працю українських і російських письменників коло утворення російської літературної мови¹⁾. Гадка про можливість окремої самостійної української літератури здається вченому славістови „величайшею нещастією“.

Такі то погляди на українську літературу висловлені були з приводу нової „Основи“. Не висловлюючи ся за суворі репресії супротив нового літературного руху, і Аксаков і Ламанський всеж таки висловились ясно, що на їх гадку се все й шкідливе й непотрібне. Такий осуд відомих публицистів мусів

ними впливами: „Я посоветую ей (Оснѣ) воспользоваться Малороссійскою племенною особенностью для того, чтобы въ западныхъ губерніяхъ подъѣмомъ мѣстнаго элемента противодѣйствовать польской цивилизаціонной стихіи, точно такъ, какъ въ Бѣлоруссіи надо возбудить въ народѣ чувство Бѣлорусской племенной особенности. Все это, разумѣется, касается простаго народа, а отнюдь не общества, которое вооружено всѣми орудіями народнаго Всерусскаго самосознанія“... XVIII, 142.

¹⁾ „Огромное, непосредственное вліяніе имѣли на языкъ нашъ Южно-Русскіе ученые и писатели съ конца XVII в. до самого Ломоносова. Малоруссы господствовали тогда у насъ въ іерархіи, въ школахъ и образованности. Они, повидимому, имѣли всѣ средства образовать Русскій литературный языкъ на Малорусской основѣ. Исторія рѣшила иначе... И такъ, нашъ литературный языкъ нынѣшнимъ своимъ видомъ обязанъ общимъ совокупнымъ усиліямъ Велико-Мало-Руссовъ. Онъ есть плодъ исторической жизни всего Русскаго народа... Въ основѣ своей Великорусскій языкъ нашъ принадлежитъ одинаково въ значительной мѣрѣ и Малороссіянамъ. Отказавшись отъ него, они бы отказались отъ значительной части своего прошедшаго, своей исторіи и все таки бы не успѣли образовать на своемъ нарѣчьи такой литературы, которая бы имъ сдѣлала излишнюю литературу Русскую. Отказавшись отъ Русской образованности, они принуждены бы были примкнуть къ Польской, съ которою тоже словесность Малорусская не сравняется. Пока же Малоруссы не создадутъ своей образованности, на своемъ нарѣчьи, до тыхъ поръ должны они учить ся и писать или на Русскомъ или на Польскомъ языкѣ... „День“ 1861, XVIII, 126—128.

зробити певний вплив на ширшу публіку, яка не могла сама розібрати на сій стороні правди.

Українці — видавці „Основи“ — розуміли різницю між поодинокими своїми опонентами й критиками. Сю різницю відчуваємо ми й тепер в полемічних статях Костомарова: йому боляче, що славянофіли, як Аксаков, не хочуть зрозуміти значіння нового українського руху й йдуть против його, замість того щоб підтримати літературні й культурні змагання Українців. Сей тодішній настрій Костомарова легко можна завважити по його відповіді на докази Аксакова: се стаття „Правда Москвичамъ о Руси“, де Костомаров докоряє славянофілам за їх вороже становище супротив українських змагань¹⁾. Се дуже зрозуміле почуте жалю, що чесні й розумні люди не можуть уявити собі, на який шлях ступають, висловлюючись так ясно й різко против українських змагань, і таким чином самі того не бажаючи, підтримують централістів, як Катков з його заявою про небезпеку від українського руху.

Але Аксаков, полемізуючи з Українцями, кинув Костомарову докір, що Українці йдуть в супереч з життям й історією. Сам історик, Костомаров відповідає йому поясненням свого демократичного розуміння історії; супротив звичайного розуміння історії, Костомаров ставить²⁾ своє розуміння її як історії народної думки, народних почувань і народних ідеалів: такий

1) „Въ Москвѣ существуютъ люди, называющіе себя славянофилами, еже сказуется славянолюбцами, но въ сущности они не таковы, каковыми себя выставляютъ; они хотятъ воспитать въ своемъ народѣ непріязнь протѣвъ другого славянскаго народа, который и малочисленнѣе и слабѣе того народа, къ которому они сами принадлежатъ... Вотъ, эти славянофилы — добрѣйшіе, честнѣйшіе, умные и свѣдущіе люди, а отъ него (національного тщеславія) не могутъ избавить ся. О Москва! какъ въ нынѣшнихъ чадахъ твоихъ врятся отцы и дѣды ихъ!“... „Основа“ 1861, X, XVIII, 123.

2) „Вы находите, что стремленіе писать по малорусски и создавать особую литературу противно Исторіи и жизни. Да противъ Исторіи. Но какой? Исторіи войнъ, трактатовъ, министерскихъ распоряженій, кабинетскихъ соображеній, насильственнымъ размежеваніямъ краевъ, составленію данныхъ и купчихъ на миллионы человѣческихъ душъ, живущихъ и грядущихъ въ земной жизни. Но оно не противно Исторіи народной мысли, народныхъ чувствованій и побужденій, слѣдовательно не противно и жизни. Коль скоро существуетъ народъ съ собственною фizioномією, съ своеобразными пріемами, съ собственнымъ нарѣчіемъ, то не противно жизни и его своеобразное свободное развитіе“... Лист до Аксакова, XVIII, 125.

історії бажання утворення окремої української літератури цілком не противні. Разом з тим Костомаров зазначає, що Аксаков іде нелогічно, висловлюючись против репресій, але всеж таки бажаючи відвести й здержати Українців від писання на рідній мові¹⁾.

Се були-б теоретичні дебати на тему про самостійну українську літературу й українські національні змагання, але випадково знайшов ся реальний приклад для критиків і опонентів: се був т. зв. Гоголевський епізод. Справа в тім, що Куліш надрукував в „Основі“ статтю про оповідання Гоголя з українського побуту на російській мові, де заперечує знання українського життя в сих оповіданнях Гоголя і взагалі висловлює осуд на Гоголя, яко артиста-малюваця українського життя і побуту²⁾. Коли згадати, що Куліш в своїй біографії Гоголя висловив ся кілька років раніше з великою похвалою про українські оповідання Гоголя, то легко зрозуміти здивування публіки, наприклад Максимовича, що виступив зараз же боронити Гоголя від критики Куліша. Але російські читачі, ті, що знали про українські літературні змагання, побачили тут відгомін національних змагань, побачили тут пімсту від Українця-критика Українцю-письменнику, за те, що той полишив рідну мову й перейшов до чужої мови. Відси почались докори й обвинувачення Українців в національнім шовінізмі, в племеннім еґоїзмі, що вони, мовляв, відрекають ся від кожного, хто пише чужою мовою, що вони бажали-б силоміць обмежити діяльність Україн-

¹⁾ „Будьте логичны и вѣрны себѣ. Откройте намъ принципъ вашъ и дѣйствуйте съ нами сообразно съ нимъ. Либо станьте на точку государственной принудительности и дѣйствуйте за одно съ III-имъ отдѣленіемъ, либо уважайте право Южно-Русскаго народа и не приказывайте ему молчать на своемъ языкѣ и говорить на вашемъ. Позвольте ему самому рѣшать свою судьбу, а не закидавайте ему на шею помочей, чтобы вести его; судите южно-русскую литературу по ея плодамъ, а не отдавайте подъ судъ ея существованія и не осуждайте ея на смерть за то единственно, что она имѣла несчастіе родиться вблизи васъ“... XVIII, 126.

²⁾ „Мы, всѣ тѣ, кто, въ настоящее время, имѣетъ драгоцѣнное право называть себя украинцемъ, объявляемъ всѣмъ, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что разобранные и упомянутые типы Гоголевыхъ повѣстей — не наши народные типы, что хотя въ нихъ коечто и взято съ натуры и угадано великимъ талантомъ, но въ главнѣйшихъ своихъ чертахъ они чувствуютъ, судятъ и дѣйствуютъ не по украински, и что по этому, при всемъ уваженіи нашемъ къ таланту Гоголя, мы признаемъ ихъ земляками не можемъ“. „Основа“, 1861, XVIII, 130.

ців з походження лише рамками своєї вузької мови, й самого Гоголя навернули-б до рідної мови, обмежуючи змагання таланта вузьким виднокругом одного лише українського народу¹⁾.

Досі в сій полеміці про окрему українську літературу й взагалі цілий український культурний рух і критики і оборонці не виходили поза границі українсько-російських відносин, про польські відносини ще не згадували. Але дійшло нарешті до в'яснення деталей українсько-польських відносин в минулім і сьогочаснім. Сталось се так. Чернишевський в часописі „Современникъ“ умістив статтю під заголовком: „Национальная безтактность“, де радить Українцям в Галичині тримати ся своєї рідної мови, своєї національної індивідуальности. Аксаков і Ламанський виступили супроти Чернишевського з різними статтями, дотикаючись при тім і польських відносин. Другий привід згадати про польські відносини був т. зв. Горodelський ювілей литовсько-польської унії, сьвяткований в осени 1861 р. Й знов, як звичайно, виступив Аксаков з різкою статтею в відповідь на змагання польського суспільства. Костомаров висловив ся в листі до Аксакова і против статі Ламан-

¹⁾ Лист Аксакова до Костомарова: „вы бы пли Кулишъ наложили бы на него (Гоголя) путы племеннаго эгоизма и сьзуили бы его горизонтъ кругозоромъ одного племени“... XVIII, 125. Лист Аксакова до Кохановської: „жалко видѣть, что тупоуміе Кулиша и прочихъ стремится добровольно ограничить развитіе Малороссійской народности, указывая ей тѣсныя племенные границы, сьзуть ея горизонтъ, лишить достоянія, лишить доли въ общемъ достояніи Русскаго самосознанія. Если бы школа „Основы“ привела къ тому, напр. чтобы лишить Россію Гоголя, она принесла бы зло, а не добро“. XVIII, 140. Костомаров відповів на закиди й обвинувачення досить спокійно: „я самъ думаю, что если бы Гоголь былъ живъ теперь, то вѣрно свои повѣсти, напечатанные въ „Вечерахъ“ написалъ бы по южно-русски и, конечно, упрочивъ себя напередъ лучшимъ запасомъ знанія народности*). Но это ничуть не помѣшало бы ему писать „Мертвыя Души“, которыя и не могутъ быть написаны по южно-русски“... XVIII, 126.

Цікаво занотувати що ся полеміка дала Аксакову привід підкреслити більшу вузкість української інтелігенції в порівнянні з російською: „но Хома Брутъ, Черевикъ, — типы Гоголевыхъ вечеровъ на хуторѣ близь Диканьки, — развѣ они близки великоруссу? Однако же Русское общество сочло ихъ себѣ близкими и родными, — потому именно, что наше общество свободные отъ племенной узости, въ какую непременно хотятъ упрятать себя Кулишъ и К...“ Лист до Кохановської, XVIII, 140.

*) Натяк на оборону Гоголя від обвинувачень Куліша в незнанню українського життя.

ського і против обвинувачень Аксакова, а Аксаков відповідаючи Костомарову, висловив свій погляд на відносини українсько-польські й російсько-польські¹⁾.

І відносини українсько-польські — як ми бачимо — поки що обговорювали ся спокійно, страшне слово: сепаратизм, польська інтрига — ще не було вимовлено. Ужив їх Катков уже в 1863 р. під міцним впливом вражіннь від польського повстання. Не бракувало й відповідних звісток з півдня, в яких висловлювано про небезпеку від українського руху та й подавали ся різні перекручені факти й чутки. Трохи несподівано зустрічаємо тут і харківського вченого Лавровського, який сповіщає Полюдіна про вражіння свої від розмов про українську мову й українську літературу: в кінці листа додав харківський професор, що буде спеціально про се писати Аксакову, аби таким чином знали про се ті, кому се треба знати²⁾. Такі відомости й інформації з півдня зміцняли й без того ворожий погляд цен-

1) Костомаров назвав статтю Ламанского против Чернишевского „доносомъ“, підкреслюючи, що Чернишевский з огляду на цензуру не може так повно розвинути свої гадки, як сам Ламанский чи Аксаков. Виступив Костомаров також різко й против статі Аксакова про Поляків. Аксаков відповідає: „вы говорите, что моя газета („День“) задираетъ двѣ родственныя народности, Южно Русскую и Польскую, и нападаетъ на лежащего беззащитного. Во 1-хъ, это фактически несправедливо. О Полякахъ не было и рѣчи, покуда они не вздумали задирать насъ, русскихъ... Во 2-хъ, на Малорусскую народность никто не нападалъ, а если напали, такъ не на народъ и не на народность, а на тенденціи нѣкоторыхъ патріотовъ, касающіяся вопроса объ языкѣ...“ Після ряда докорів на адресу петербурських Українців, Аксаков закінчує: „и вы послѣ того станете утверждать, что ваше сердце бьется однимъ чувствомъ съ народомъ! Нѣтъ, вы ему чужды совершенно — съ своею аристократическою привиллегією патріотизма и историческаго пониманія...“ На се Костомаров відповідав: „вы пишете, что знаете его (южнорусскій народъ); да вы знаете край, его виѣшность; это доказываетъ ваше превосходное сочиненіе о ярмаркахъ. Но едва ли вы знаете глубину народной души“... XVIII, 135, 118—120.

2) „Замѣчательны возраженія, сдѣланныя мнѣ (з приводу лекції про українську літературну мову) не столько по содержанию, потому что оно поверхностно, а по тону и тенденціямъ. Громовая лекція, послѣ замѣчаній, поразила агитаторовъ, задумавшихъ въ полномъ смыслѣ слова эксплуатировать юные умы. Я записалъ разговоръ съ дѣлавшими мнѣ (Замѣчанія); напечатать его нельзя безъ ввода въ это дѣло тайной полиціи; но въ перепискѣ пошлю И. С. Аксакову, чтобы знали тѣ, кому вѣдать надлежитъ, что за идеи, за понятія и за стремленія у нѣкоторыхъ изъ южныхъ Руссовъ“... XX, 323.

тралістів і консерваторів з адміністрації й публіцистики на український рух і українську літературу.

Відкриваючи в Основі збір грошей на систематичне видання книжок наукового змісту на українській мові для української людности, Костомаров висловлював разом з тим і свою програму, досить умірковану. Лишаючи на боці наукове питання — „нарѣчіє ли, языкъ ли“ українська мова, відрекаючись від думки підняти українську мову до рівня загально-літературної, від думки заведення української мови в університет й гімназію, Костомаров підкреслює, що справа йде лише про сільську школу й книжки для народнього читання; зазначуючи далі своє неспочуте до писання повістей на українській мові, Костомаров підносить реальну потребу народньої мови для народньої початкової освіти й закінчує вказівкою, дуже характеристичною для того часу, що тут нема жадної підозрілої солідарности з польськими змаганнями¹⁾.

Але Катков не повірив такій ясній заяві тодішнього шефа петербурських Українців. Почавши свою статтю підкреслюванем єдності „русского“ народа, занотувавши розвій українофільства за два-три останні роки („вдругъ почему то“), він оповідає про сьогочасні змагання українофілів і зазначає тут польську інтригу: вкінці, звертаючись до Костомарова, каже, що не буде більше друкувати справоздань Костомарова про складки на видання народніх книжок українською мовою²⁾. Пізнійше, в дальшій полеміці про українофільство, Катков підносить ту велику шкоду, яка, по його думці, вийде з державної санкції українофільських проб утворення і ширення загальної літературної української мови³⁾.

¹⁾ „...нелѣпное подозрѣніе о возможности солидарности какого бы то ни было Малорусскаго дѣла съ какимъ бы то ни было Польскимъ. Это было бы очень смѣшно, еслибъ не было такъ оскорбительно“. XX, 325 — 327.

²⁾ „...Не пора ли этимъ українофиламъ понять, что они дѣлають нечистое дѣло, что они служатъ орудіємъ самой враждебной и темной интриги?...“ XX, 327 — 329.

Зазначимо тут ще замітку Погодіна в статі „Польскій вопросъ“. Окрім звичайного підкреслюваня єдності „русского“ народа й українського співробітництва в руській історії, окрім гірких слів на адресу змагачь українофілів (нелѣпность, смѣшно и жалко) тут ще є згадка й про „сепаратное Малороссійское государство“: цікаво-б знати походження цієї згадки. XX, 330.

³⁾ Катков радить Костомарову видавати такі твори, як „Чорна

В цих різких статях і брутальних обвинуваченнях Каткова треба розрізняти дві гадки: загальну — про небезпечність українофільського руху, й другу, більш спеціальну про польську інтригу в українофільському руху. Перше обвинувачення, що цілий український рух небезпечний, шкідливий — було більш глибоке й його не можна було так легко збутись. За те Катков виявив себе більш лагідним і мягким що до обвинувачення українських діячів в участі в польській інтризі. Відповідаючи Каткову на його ворожу статтю проти українського руху, Костомаров вимагає від публіциста фактів, які запевнили-б його докір і обвинувачення українських діячів. Друкуючи сю заяву Костомарова в своїм виданні „День“, Аксаков підтримує Костомарова і запевнює: ми цілком віримо Костомарову, що як в нього, так й у його товаришів змагання цілком чисті й щирі й ніколи-б ми не дозволили собі підозрівати його не тільки в солідарности з польською справою, але навіть в співчутті до польських елементів на Україні. Катков згодився нарешті, що у Костомарова нема тісних безпосередніх зв'язків і зносин з польською інтригою, але запевняє, що Костомаров сам того не розуміючи і не бачучи, підтримує своєю діяльністю ворогів „русского единства“ й робить на користь польській справі¹⁾.

Відповідь Костомарова Каткову умістив Аксаков в своїм виданні, й Костомаров дякує йому окремим листом за се. Але Костомаров не міг вважати Аксакова прихильником українського

Рада“: „ихъ никто не читаетъ, а читая, никто не понимаетъ. Но учебники назначаются для учащихся, а учащиеся, волею или неволею, будутъ читать и усваивать собѣ языкъ, на которомъ они писаны, а писаны они будутъ на языкѣ, никогда на существовавшемъ, который будетъ сработанъ нарочито на этотъ предметъ... Нѣкая наука еще не выражалась по Малороссійски. Нужно, стало быть, создать цѣлый лексиконъ и образовать правильную, методическую рѣчь, словомъ, нужно создать языкъ... И когда, благодаря неразумію общества, этотъ нарочито сочиненный языкъ будетъ навязанъ 11 милліонамъ народа — оно спохватится тогда, — но тогда придется уже силою искоренять существующее и бороться со зломъ окрѣпшимъ и возмужавшимъ... Умное, чуткое, бодрое общество предупреждаетъ зло, когда оно еще въ зародышѣ, и не пренебрегаетъ его начатками, какъ бы они были незначительны“... XX, 340. Останні слова, певно, звернені проти ради Аксакова дати повну волю, не забороняти свободи змаганням українського руху, бо саме життя вияснить, що тут хибного і що правдивого. Аксаков, XX, 334, 336.

¹⁾ XX, 332—336.

руху й українських змагань: ми наводили вище погляди славянофіла Аксакова, й він лишився вірним взагалі своїм давнім поглядам, а в дечім найшов і нові аргументи против українського руху. Вважаючи бажання писати й читати на рідній українській мові — цілком приватним, індивідуальним бажанням, признаючи повну свободу приватних шкіл з українською мовою, Аксаков остерігає перед можливістю санкції уряду в отсій справі. В сїм він непомітно підходить до Каткова, що також вважав найбільшим лихом заведення української мови, яко загальношкільної, в Україні в українських школах. Висуває Аксаков також і фільольоїчну трудність: як же прийняти українську мову загальношкільною, коли в ній існують відмінні — наприклад ріжницї в вимові слова вовк. Але окрім таких аргументів Аксаков не здержався й від натяків на наукові погляди й методи Костомарова: згадав він між иньшим і про федеративну теорію Костомарова¹⁾. Таким чином дякуючи Аксакову за надрукування відповіді Каткову в часописи „День“, Костомаров разом з тим мусїв полемізувати з тим же Аксаковим з приводу його заміток і натяків²⁾.

Така була в головних рисах полеміка про українську мову й український культурний рух: сумно стежити, як почавши з спокійного обговорювання справи, критики й опоненти перейшли до цілком иньших обвинувачень, а се мало певний вплив на утворення поглядів уряду на українську мову. Так отся полеміка причинила ся до ворожнечі й підозрінь супроти українського руху, а нарешті закінчило ся все заборонаю.

Погибла між иньшим і справа українського перекладу євангелія, а він готував ся до друку сорок літ тому. Сумна справа й тільки одна сьвітла згадка з усеї справи — се погляд, офіційально висловлений тодішнім міністром осьвіти А. В. Головніним на запитання міністра внутрішніх справ про українське євангеліє й народні українські шкільні книжки. Ми наводимо його в примітці³⁾. Невимовний жаль стискає серце, коли

¹⁾ „...ложная теорія федерализма... не смотря на всю ненародность ихъ украинофильскихъ патріотическихъ и ученыхъ федералистическихъ теорій“, XX, 334—335. Занотуємо також і докір Костомарову за літописні цитати в книзі „Сѣверно-русскія народоправства“, XX, 335, 349.

²⁾ XX, 332—354.

³⁾ „Сущность сочиненія, мысли, изложенныя въ ономъ и вообще ученіе, которое оно распространяетъ, а отнюдь не языкъ или нарѣчіе, на которомъ написано, составляютъ основанія къ запрещенію или дозволе-

згадаєш, що обійшлося би без цензурних утисків й заборон і що ціле життя українського суспільства за останнє півстоліття мало-б иньший вигляд, як би сі погляди перейняті були й иньшими.

нію той или другой книги, и стараніе литераторовъ обработать грамматически каждый языкъ или нарѣчіе и для сего писать на немъ и печатать, весьма полезно въ видахъ народнаго просвѣщенія и заслуживаетъ полнаго уваженія. По сему министерство народнаго просвѣщенія обязано поощрять и содѣйствовать подобному старанію. Затѣмъ, если стараніе это производится нѣкоторыми лицами какъ личина, прикрывающая преступные замыслы, и если книги писанныя на Малороссійскомъ языкѣ, употребляются, какъ орудіе вредной антирелигіозной или политической пропаганды, то цензура обязана запрещать подобныя книги, но запрещать ихъ за мысли, въ нихъ изложенныя, а не за языкъ, на которомъ писаны, и если таковыхъ сочиненій представляется въ Кіевскій цензурный комитетъ значительное число, то комитетъ сей могъ бы просить о временномъ усиленіи личнаго состава цензоровъ. Требованіе же комитета, чтобы приняты были мѣра противъ систематическаго наплыва изданій на малороссійскомъ языкѣ, я нахожу совершенно неосновательнымъ. Что же касается до мнѣнія кіевскаго генералъ-губернатора, что опасно и вредно выпустить въ свѣтъ малороссійскій переводъ Новаго Завѣта, розсматриваемый Духовною цензурою, то, изъ уваженія къ г. генералъ-адъютанту Анненкову, я объясняю себѣ подобный отзывъ какою то канцелярскою ошибкою. Духовное Вѣдомство имѣетъ священною обязанностию распространять Новый Завѣтъ между всѣми разноплеменными жителями Имперіи на всѣхъ языкахъ и истиннымъ праздникомъ нашей церкви былъ бы тотъ день, когда мы могли бы сказать, что въ каждомъ домѣ, избѣ, хатѣ и юртѣ находится экземпляръ Евангелія на языкѣ, понятномъ обитателямъ. Министерство народнаго просвѣщенія, съ своей стороны, всемѣрно старается о распространеніи въ своихъ училищахъ и чрезъ нихъ въ народѣ книгъ духовнаго содержанія, печатаетъ ихъ въ числѣ десятковъ тысячъ экземпляровъ, и въ ряду этихъ книгъ Новый Завѣтъ на мѣстномъ нарѣчій долженъ бы занимать первое мѣсто. По сему малороссійскій переводъ Евангелія, исправленный Духовною цензурою, составитъ одно изъ прекраснѣйшихъ дѣлъ, которыми ознаменовано нынѣшнее царствованіе, и Министерство народнаго просвѣщенія должно желать этому дѣлу скорѣйшаго и полнаго успѣха". XX, 323—324.